

POVÍDKA M. D. RETTIGOVÉ
ARNOŠT A BĚLINKA
A KARAMZINOVA UBOHÁ LÍZA
K POČÁTKŮM ČESKÉ SENTIMENTÁLNÍ PRÓZY¹

Lenka Kusáková

Povídka *Arnošt a Bělínka*, vydaná roku 1821 v prvním svazku souboru próz M. D. Rettigové *Mařenčin košíček*, vykazuje nápadnou syžetovou a motivickou shodu s jednou z nejznámějších povídek představitele ruského sentimentalismu N. M. Karamzina (1766–1826) *Ubohous Lízou* (1792):

I. Děj a kompozice:

- děj obous povídek lze shrnout větou: mladý šlechtic svedl selskou dívku a zavrhl ji; dívka se utopila (Mandát 1982, s. 22);
- oba příběhy jsou rámovány a prezentovány čtenáři jako místní pověst.

II. Hlavní postavy: Líza a Erast (K); Bělínka a Arnošt (R)²

¹ Práce vznikla za podpory Grantové agentury AV ČR

² Karamzinovu prózu označujeme zkratkou (K), prózu M. D. Rettigové zkratkou (R). Citáty přebíráme z Rettigová 1986 a Citlivé duše 1986. Číslo udává stránku příslušného vydání.

– hrdinky obou povídek, Líza i Bělínka, bydlí v chaloupce na venkově, uprostřed přírody (Líza za Moskvou, Bělínka nedaleko zámku), jsou chudé a vedou prostý život v každodenní práci;

– obě jsou sirotky bez otce, žijí pouze se starou a nemocnou matkou, citlivě a něžně o ni pečují;

– hrdinové obou povídek, Erast i Arnošt, žijí mimo přírodu a venkov, Erast ve městě, Arnošt na zámku;

– oba jsou bohatí, ale sirotci, vyrůstající bez morálního vzoru a výchovy rodičů; oběma chybí citlivost (R 424: *zdálo se, jako by tento mladík ani citelnosti neměl*);

– oba jsou přes své bohatství nespokojeni, znuděni městskými (zámeckými) radovánkami (K 56: *Erast vedl prázdný, rozmařilý život, myslel jen na své blaho, hledal je ve světských kratochvích, ale často je tam nenacházel, a proto se nudil a stýskal si na svůj úděl*; R: *Arnoštova zahálka, radovánky, pitky, hostiny*).

III. Seznámení milenců:

Líza prodává (K), Bělínka trhá (R) bylinky, aby pomohly matce; přitom dojde k setkání s mladíkem.

IV. Reakce hrdinů na seznámení:

– Erast i Arnošt jsou dojati krásou dívky i její citlivostí projevenou starostí o matku; při tomto setkání si uvědomí svou touhu po změně života, znechucení městem a potřebu pobýt (třeba jen načas) na venkově, v přírodě, v blízkosti prostého, přirozeného člověka (K 57: *Příroda mne zve do své náruče, ke svým čistým radostem* usoudil Erast a rozhodl se ukázat – alespoň načas – záda vyšší společnosti; R: Arnošt se odebere do samoty přírody, vybuduje si zde zahrádku a sní o Bělince);

– Líza i Bělínka procházejí citovým zmatkem: jsou rozrušeny, vzpomínají na setkání, opakovaně si vybavují scénu, pocítují stesk a smutek;

– matky obou hrdinek připomínají dcerám štěstí ctnostného života.

V. Druhé setkání hrdinů:

– Erast i Arnošt se odeberou z města (zámku) na venkov, do přírody a znovu se setkávají s dívkou.

VI. Třetí setkání hrdinů:

– milenci se vzájemně ubezpečují o své lásce, pocítují štěstí, mladíci přísahají věrnost;

– dohodnou se, že svůj cit budou před ostatními skrývat;

– láska má platonický ráz (K 64: *Ty nejskvělejší zábavy velkého světa mu připadaly nicotné ve srovnání s blahy, jaká jeho srdci skýtalo horoucí přátelství nevinné duše. S odporem si připomínal hanebnou žádostivost,*

kteřou se dřívě ukájeľy jeho smysly. „S Lízou budu žít jako bratr s rodnou sestrou,“ namlouval si, „nezneužiji její lásky a budu trvale šťasten!“; R 432: přešťastně plynuli dnové jejich, neboť požívali vši té přesladké rozkoše, kterou čisté milování poskytuje).

VII. *První konflikt:*

– obě hrdinky si uvědomují společenskou nerovnost vztahu a přdestírají ji milencům;

– Erast i Arnošt problém bagatelizují (K 66: „Věť, že pro tvého přítele je rozhodující duše, cituplná, neposkvřněná duše – a mému srdci nikdy nikdo nebude bližší než Líza“; R 431: „Proč by tě kníže nemohl ještě šťastněji učiniti nežli pastýř chudý?“).

VIII. *Druhý konflikt:*

– mladíci se musí vrátit do města (Erast je povolán do války, Arnošt na pohřeb strýce, po němž má dědit velký majetek).

IX. *Ztráta nevinnosti:*

- obava z rozloučení milence sblíží;
- vášnivý okamžik;
- procitnutí, rozčarování, zděšení dívek, předtucha;
- Erast i Arnošt utěšují milenkou.

X. *Vzdálení milenců:*

– odchod Erasta i Arnošta do města, doprovázený sliby lásky a návratu k milence.

XI. *Vývoj děje po odchodu mladíků:*

- smutek Lízy i Bělinky;
- Erast i Arnošt si ve městě nacházejí nové partnerky a žení se; příčinou je jejich slabost i nedostatek morální odpovědnosti (Erast na vojně nebojoval, ale hrál karty, přišel o peníze a musel se oženit s bohatou dívkou; Arnošt podlehl kráse strýcovy schovanky Anežky a sňatkem s ní si zajistil celé dědictví po strýci).

XII. *Hrdinky odcházejí za milencem do města:*

- doba odloučení se prodlužuje;
- Líza ani Bělínka si netroufají milence vyhledat; doufají, že mladík splní svůj slib;
- po nějakém čase se obě vypraví do města (Líza jde matce pro lék, Bělínka se chce ujistit, že Arnošt není nemocen);

– Líza i Bělínka potkají svého milého s novou partnerkou (za podobné situace: ve voze, u vozu).

XIII. *Reakce Erasta a Arnošta na návštěvu dívky:*

- mladíci se snaží odčinit vinu penězi: Erast se omluví Líze, vysvětlí jí svou situaci a daruje jí 100 rublů odstupného; Arnošt se rovněž omluví, vysvětlí Bělince nutnost svého rozhodnutí a daruje jí 500 dukátů;
- v obou případech sehraje úlohu prostředníka sluha: Erast nechá Lízu vyvést z domu sluhou; Arnošt posílá dívce peníze i vzkaz po sluhovi.

XIV. *Reakce Lízy a Bělínky na rozchod:*

- po zjištění, že milenec se žení s jinou, Líza i Bělínka omdlí;
- obě odmítnou peníze a cítí ponížení;
- obě plné bolesti odcházejí pak domů a vyhledávají místa, kde trávili s milencem nejšťastnější chvíle (Líza k dubině u rybníčku, Bělínka k Arnoštovu drnovému sedánku pod vrby), na chvíli pocítují v přírodě opět klid;
- obě před sebevraždou posílají vzkaz (Líza své matce prostřednictvím vesnické dívky; Bělínka Arnoštovi prostřednictvím služky);
- obě končí svůj život sebevraždou skokem do vody.

XV. *Chování Erasta a Arnošta po smrti milenk:*

- oba trpí výčitkami svědomí, jsou nešťastní, brzy umírají.

XVI. *Citové prožitky postav jsou doprovázeny paralelou přírodní atmosféry:*

- oba autoři použili typicky sentimentální způsob zobrazení citových prožitků postav paralelou přírodní atmosféry. Nevinná Líza i Bělínka se těší z krásy jarní a letní přírody, nešťastné dívky pláčí a umírají uprostřed chladnoucí přírody podzimní. Svedení dívky v obou případech doprovází obraz bouře a vichru.

Karamzinova povídka *Ubohá Líza* se od svého prvního vydání roku 1792 těšila ohromné popularitě. Zhruba do roku 1810 byla v Rusku také hojně napodobována četnými epigony (Kočetkova 1973, s. 53). I v Čechách bylo povědomí o Karamzinově díle (např. v Hýblově časopise *Rozmanitosti* byl roku 1819 uveřejněn Šířův překlad Karamzinovy *Pišťalky*), a není proto vyloučeno, že Rettigová *Ubohous Lízu* znala, a to buď přímo z ruského originálu nebo z nějakého německého překladu (případně adaptace).³

Není však podstatné, zda Rettigová ve své povídce *Arnošt a Bělínka* Karamzinovo slavné dílo napodobila, ale spíše to, jakým způsobem se stejnou

látkou naložila. Přes uvedené syžetové a motivické shody se totiž obě díla zásadně odlišují, a to nejen v uměleckém ztvárnění, ale i v samotném pojetí tématu.

Karamzinova *Ubohá Liza* je obecně považována za prototyp sentimentálně–preromantické povídky. Obrazem hrdinky, venkovanky Lízy, v ní Karamzin – v opozici k osvícenskému kultu rozumu – představil krásu a morální velikost přirozeného citu. *Ubohá Liza* navíc vypovídá o tom, že citu jsou schopni nejen páni, ale i prostí lidé (K 49: *i vesnické ženy jsou schopny velkých citů*). V postavě Erasta Karamzin zároveň vyslovil (již) preromantickou (rousseauovskou) myšlenku, že původní přirozenost člověka je ohrožována civilizací.⁴

Karamzinova povídka využívá moderních literárních postupů, které „objevil“ západoevropský sentimentalismus. Nacházíme v ní např. richardsonovský reálný detail⁵ umožňující čtenáři proniknout k citovému prožitku postavy (K 55: *nepřítomně se zahleděla na svůj levý rukáv a pravou rukou za něj pošukávala*), ironii a humor jako zbraň proti sentimentalistnímu patosu či sternovsko–fieldingovské vypravěčské gesto zdůrazňující fakt, že umělecké dílo je svobodným plodem svého tvůrce (zviditelnění vypravěče, oslovení čtenáře, odhalování výpravných postupů apod.).

Ubohou Lizu vyznačuje dále lehký, lyrický, poetický styl. Příběh je vzácně sevřený, soustředěný k hlavní myšlence. V odborné literatuře je oceňován i Karamzinův přirozený jazyk, opírající se o hovorovou ruštinu dvořanů a vědomě se vyhýbající neživým prvkům jazyka (Kuprejanova 1962, s. 67–71).

České spisovatelce M. D. Rettigové byly zmíněné umělecké charakteristiky Karamzinova díla zřejmě zcela nedostupné. Její povídka je oproti Karamzinovi mnohohlavná, zbytečně rozvláčná, navíc poznamenána těžkopádností a strnulostí, takže vyvolává dojem starých loutkových her.

Karamzin naplnil „prostor“ povídky především líčením citových prožitků postav. Dopodrobna rozkreslil něžný citový poměr mezi matkou a dcerou, vznik a vývoj vztahu mezi milenci, postupné ochladnutí vášně u Erasta po Lizině „pádu“ ad. V povídce M. D. Rettigové psychologicky jemné líčení citových prožitků chybí. Namísto něho autorka sáhla po prostředku typicky triviálním – rozkresleném ději. Do detailů sleduje všechny události (např. seznámení Arnošta s Anežkou), nevyhýbá se ani zbytečným digresím.

3 Za stavu dnešních vědomostí o cizojazyčné beletrii na území českých zemí v době obrození nelze tento problém zcela vyřešit.

4 Zhruba od 60. let 18. století sentimentalismus do sebe začíná přijímat nové prvky preromantické, vycházející z vědomí záporného působení civilizace na člověka. Hledají se a uctívají zbylé zdroje původní přirozenosti (osamělý život v přírodě, naivní poezie lidu a starobylých národů), minulost je nazírána s elegickým smutkem jako zaslý rajský věk. V preromantismu se rodí také vědomí národní specifičnosti.

5 Poprvé tento jev popsal D. Diderot v článku Chvalořeč na Richardsona (1762).

Stejně jako ruská, i česká literatura stála před problémem literárního jazyka. Řešení naznačily překlady jungmannovců. Jejich vliv je ale v povídce M. D. Rettigové zcela nepatrný (např. ojedinělý slovosled: *tenkrát putovala dívka ctnostná smutně k hrobu matky své*, nebo použití perifrastického obratu: /R 438/ *Ráno, když sotva Aurora svými růžovými prstky brány mladého dne odevřela...*). Základem jazyka povídky *Arnošt a Bělínka* zůstala stará humanistická čeština s periodou ukončenou slovesem a s gramatickými (např. plusquamperfektum) a lexikálními archaismy. Kromě toho obsahuje jazyk povídky četná klišé typická pro dobovou zábavnou a triviální produkci (*klesla láskou do náruči jeho, ó běda mně!, kojil se sladkou nadějí, kropila lůžko své hořkými slzami, lomila ruce* atd.). – Oproti slohové jednotě Karamzinovy povídky se Rettigové próza vyznačuje mísením prvků různé provenience: od náboženské (katolicky orientované) literatury (Bělinčiny sny o krvavém věnci či o potrháných perlách, lilie jako symbol nevinnosti, drobné odkazy k bibli: Kain a Ábel, jedovatý had jako svědce nevinnosti, „slávka kvílení po choti“), přes rytířskou romantiku (hrad, rytíř na koni, sůvy a krkavci kroužící kolem zříceniny) až k nejnovější sentimentálně-idylické produkci (pastýřové, ovečky, cvrčení ptáčků, postavy římské mytologie, besídka z bezu, drnové sedátko, bublavý potůček, zahrádka, oudol).

Porovnáváme-li obě povídky, uvědomíme si také, že Rettigová je zcela nedotčena nejnovějšími preromantickými vlivy projevujícími se v postoji umělce k dílu. V Karamzinově povídce je například patrna snaha vyvolat dojem pravdivosti, autentičnosti příběhu. Jeho povídka je situována do konkrétního, reálného místa – u kláštera svatého Simeona nedaleko Moskvy – a autor sám označuje příběh jako skutečný (K 75: *Ach! Proč to, co píš, není pouhý román, ale smutný příběh ze skutečnosti?*). Rettigová naproti tomu vložila své vyprávění do prostoru zcela obecného, mimo čas a určitou krajinu, podobně jako tomu bylo v pohádkách či v knížkách lidového čtení.

Karamzinův příběh je situován do Ruska a prostředí se vyznačuje typicky ruskými rysy (břízky, dubina, břeh řeky); autor tak vyjádřil nový preromantický zřetel k národní specifičnosti. Rettigová naproti tomu na český charakter povídky zcela rezignovala.

Ubohá Liza je představena jako místní pověst – vzpomínka na příběh, který se kdysi dávno odehrál, a vypravěč vědomě hledá „svědky času“ (zpustlý klášter, zbytky rozvalených náhrobků), vyvolávající představu těch, kteří zde dříve žili (K 47: *tlumené lkání časů pohlcených propastí nenávratna*). Příběh Rettigové je sice rovněž situován do minulosti a představen jako pověst vázaná k jistému místu, jde však o více méně konvenční gesto (dobová obliba žánru pověsti). Nenajdeme zde ani onen elegický tón Karamzinovy povídky, z něhož prosvítá novodobé (preromantické) pochopení času jako filozofické kategorie.

Nejzávažnější difference mezi Karamzinovou povídkou *Ubohá Liza* a Rettigové prózou *Arnošt a Bělínka* se však projevují v samotném postoji k sentimentálně-preromantickému obsahu díla. U Rettigové nacházíme sice celou řadu

typicky sentimentálních a preromantických prvků (citlivá hrdinka-venkovanka postavená proti citově chladnému svůdci-feudálovi, přírodní prostředí, paralela citových prožitků hrdinů a přírodní atmosféry, zástupný znak citovosti – slza), avšak ve srovnání s Karamzinem mají charakter pouze „vnějškový“. Smysl povídky *Arnošt a Bělínka* leží totiž zcela jinde. Autorka koncipovala svůj příběh především jako výstražný výchovný příklad pro své čtenářky.⁶

Oproti Karamzinově Líze, která se oddává mileneckému vztahu spontánně a cele, je Rettigové Bělínka od počátku představována v konfliktu se svým svědomím, protože její vztah k Arnoštovi není požehnán společenským souhlasem (např. Bělinčina první cesta do Arnoštovy zahrádky: *jakoby všechny stromy šeptaly „Vrať se, dívko nevinná, vrať se! Zde had jedovatý pod květem dřímá...“*). Karamzin obklopuje své hrdiny prostředím, které jejich svobodné lásce přeje (samota Liziny chaloupky, matčina naivita), Rettigová naopak vytváří situace, které hrdiny ženou do morálních problémů (matka na smrtelném loži žádá od Bělínky slib ctnosti, Arnošt opakovaně přísahá věrnost; R 430).

K odlišnému ideovému vyznění povídek dopomáhá i samotný vypravěč. Zatímco v Karamzinově povídce je od počátku na příběhu citově angažován (už v úvodu se – po vzoru Sternovy *Sentimentální cesty* – stylizuje do role poutníka záměrně vyhledávajícího místa a situace, které může citově prožívat), u Rettigové je neosobní, zachovává si odstup mentora, příběh průběžně doprovází komentářem chování hrdinů (R 424: *Ó běda, že kvítek tento krásný, plnokvětoucí od rudy jedovaté zakalen svadl*; R 430: *A přece udělala Bělínka ten nešťastný krok...*; R 444: *Tak straší zlé svědomí každého hříšníka...*).

Karamzin prezentuje Lizino a Erastovo chování jako lidskou přirozenost, být slabost, a s hrdinkou sympatizuje (ústý vypravěče se v závěru povídky loučí s Lizou: /K 78/ *Tak skončila svůj život – překrásná duší i tělem*). Rettigová naproti tomu zdůrazňuje vinu hrdinů. Po provinění následuje krutý trest: Bělínka (oproti Líze) otěhotní, sousedé se jí posmívají, vyhýbají se jí, sebevražda se tak stává nejen únikem před citovou bolestí, ale také před hanbou. I Arnošt je krutě potrestán. Trápí se výčitkami svědomí (autorka je sugestivně líčí na několika závěrečných stránkách), nemůže se těšit z manželského svazku, brzy umírá a jeho čin předčasně zničí i život Anežčin. Příznačné je také závěrečné poučení: (R 451) *Takový nešťastný konec vzaly tři osoby, ježto by dlouhý a šťastný věk byly trávit mohly. Jediné provinění, jediný krok ze stezky ctnosti uvedl je do labyrintu ouzkostmi naplněného, až naposledy k brzkému hrobu...*⁷

6 Výchovný záměr byl ovšem charakteristický pro veškerou českou prózu raného obrození, zvláště tu, která byla určena širší čtenářské veřejnosti. Výstražné příběhy (často již titul nebo podtitul) o strašném konci důvěřivých dívek svedených bohatým, necitlivým padouchem lze číst běžně např. v soudobých časopisech (M. S. Patrčka: *Trest nemine nepravosti*, Čechoslav 1821; J. Linda: *K dívkám*, Rozmanitosti 1817 aj.).

Rozdíl mezi uměleckou povídkou opěvující citovou přirozenost člověka, jak ji napsal Karamzin, a triviální povídkou výchovnou, výstražným příkladem varující čtenářky před mravním poklesem, v podání Rettigové, je zásadní. Svědčí jistě o tvůrčích možnostech obou autorů, zároveň ale také o odlišné literárněhistorické situaci obou národních literatur.⁸ S didaktismem a uměleckou nedostatečností musila česká, sentimentalismem ovlivněná próza ostatně bojovat ještě ve 30. a 40. letech 19. století. Teprve v díle B. Němcové dosáhla oné umělecké úrovně, jakou se mohla pochlubit Karamzinova povídka. V *Obrázku vesnickém* (1849) či v próze *Sestry* (1854), která vypráví o utajovaném milostném vztahu mezi vesnickou dívkou a knížetem, se také poprvé setkáváme s plným pochopením původní sentimentálně-preromantické myšlenky.

PRAMENY

CITLIVÉ DUŠE

1986 „Ubohá Líza“, in *Citlivé duše*. Próza ruského sentimentalismu, ed. Daniela Hodrová (Praha: Odeon), s. 45–78

KARAMZIN, Nikolaj Michajlovič

1792 „Bědnaja Liza“ (Ubohá Líza), *Moskovskij žurnal* 1792; překlad Jiřího Honzika in *Citlivé duše* 1986

RETTIGOVÁ, Magdaléna Dobromila

1821 *Mařenčin košíček I* (Hradec Králové: J. H. Pospíšil), s. 11–62

1986 „Mařenčin košíček“, in M. D. R.: *Domácí kuchařka*, ed. Alexandr Stich (Praha: Odeon), s. 424–451

7 Didaktický charakter povídky prozrazují také připojené vysvětlivky neznámých slov (např. myrtový věnec, Jasoň), které měly poučit čtenářky.

8 Rettigové nejsou ovšem známy ani běžné sentimentální výpravné postupy, které byly užívány ostatními autory původní české zábavné prózy (J. J. Marek, J. Kocian, M. J. Sychra, V. R. Kramerius ad.), např. vzbuzování iluze autentičnosti příběhů jejich lokalizací do určité doby a konkrétního (často českého) místa, užívání reálného detailu, zviditelňování vyprávěče, vnášení humoru a ironie jako prostředku proti sentimentalistní přecitlivělosti a patosu aj. (Kusáková 1995). Rettigová v tomto smyslu zastupuje starší, konzervativní vrstvu soudobé původní beletrie.

HODROVÁ, Daniela

1986 „Povídky o citlivých duších“, in *Citlivé duše*. Próza ruského sentimentalismu (Praha: Odeon)

KOČETKOVA, Natalja Dmitrijevna

1973 „Utvrždění žánra v literatuře sentimentalismu i přechod k novým poiskam“, in *Russkaja povest' 19 veka. Istorija, i problematika žánra* (Leningrad), s. 53–76

KUPREJANOVA, Jelizaveta Nikolajevna

1962 „Russkij roman pervoj četverti 19 veka: Ot sentimentalnoj povesti k romanu“, in *Istorija russkogo romana 1* (Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo nauk)

KUSÁKOVÁ, Lenka

1995 „Sentimentální povídka v českých časopisech národního obrození (1786–1830)“, *Česká literatura* 43, 1995, č. 3, s. 290–315

MANDÁT, Jaroslav

1982 *Ruská sentimentální povídka 1* (Praha: SPN)

ORLOV, Pavel Alexandrovič

1975 *Russkij sentimentalizm* (Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta)

STICH, Alexandr

1986 „Čtení z M. D. Rettigové“, in *M. D. Rettigová: Domáci kuchařka* (Praha: Odeon)